

11 ביולי 2024
ה' בתמוז התשפ"ד

לכבוד
ועדת המדע והטכנולוגיה
בראשות ח"כ איימן עודה

התייחסות מכון תכלית: השפעת הרשתות החברתיות על הפשיעה בחברה הערבית

היקף הפשיעה בחברה הערבית מתגבר, למרות צוותי חשיבה, תכניות פעולה והחלטות ממשלה שקודמו בכדי להתמודד עם התופעה.¹ לאחרונה, מינה ראש הממשלה ראש מטה ("פרויקטור") למאבק בפשיעה בחברה הערבית אשר יקדם חקיקה ויתכלל את עבודת הממשלה בנושא והוקמה ועדת משנה (שרים). לפי מרכז המחקר והמידע של הכנסת, נרשמה עלייה חדה בשנת 2021 במספר האירועים הפליליים בהם החשוד משתייך לחברה הערבית (43%),² בעוד שנת 2023, בפרט, הפכה לשנה המדממת ביותר בתולדות הפשיעה הערבית בישראל כאשר 244 אזרחים קיפחו את חייהם בנסיבות אלימות (כמות כפולה לעומת 2022).³ מגמה זו כונתה בידי מבקר המדינה "כישלון מהדהד של ממשלות ישראל".⁴

תופעת הפשיעה בחברה הערבית מושפעת מתהליכים חברתיים רחבים, ובפרט מן התפקיד של הרשתות החברתיות בעולם המודרני, אשר משפיעות על התודעה, הדימוי העצמי והאופן שבו אנו רואים את תפקידנו בחברה. בהתאם, כחלק מן ההתמודדות עם תופעת הפשיעה בחברה הערבית, חשוב לשקול פתרונות הנוגעים לממשק שלה המרחב המקוון.

תמצית המלצותינו

א. **לרשתות החברתיות השפעה על השיח החברתי והתודעה האישית, כמו גם פוטנציאל לשמש כפלטפורמה לניצול לרעה, לתכנון או לעידוד פשיעה.** לחברה הערבית ממשק עם מאפיינים ייחודיים במרחב הרשתות החברתיות, על רקע אי השוויון הנובע מן "הפער הדיגיטלי". פער זה מתבטא בשלושה רבדים מרכזיים: פערי הגישה ודפוסי שימוש שונים במרחב המקוון; הטיה מבנית, דוגמת הטיה אלגוריתמית הנובעת מייצוג יתר של אוכלוסייה מסוימת לעומת ייצוג חסר של אוכלוסיות אחרות; ופערים ברמת האוריינות הדיגיטלית הפוגעים ביכולת של אדם לבחון בעין ביקורתית את המידע אליו הוא נחשף ברשתות החברתיות.

ב. **משכך, מוצע לפעול בשלושה מישורים: (א) לסקור ולאסוף נתונים אודות דפוסי השימוש של החברה הערבית ברשתות החברתיות, בדגש על קשר לפשיעה במרחב המקוון והפיזי כאחד; (ב) לוודא כי אמצעי אכיפה במרחב המקוון מביאים בחשבון הטיה מבנית בשדה הדיגיטלי, אשר עלולה להגביר את הסיכון לאכיפת-יתר; (ג) לקדם מאמצים לחיזוק האוריינות הדיגיטלית בקרב החברה הערבית, ולהעצים את חבריה באמצעות הקנייה, בין היתר, של כלים ביקורתיים להבחנה בין מידע מהימן לעומת כזה שאינו.**

א. פשיעה ורשתות חברתיות

1. לאחרונה, נרשמת מגמת עלייה לפשיעה מקוונת בחברה הערבית, כאשר בשנת 2020 נפתחו 2,286 תיקים בגין איומים, סחיטה והסתה, עלייה של 19% בשנתיים שקדמו לה.⁵ ביחס לעבירת האיומים, מדובר בקצב גידול של 40% משנת 2019 עד שנת 2020.⁶ על מנת להתמודד עם התופעה של פשיעה בחברה הערבית, חשוב לבחון אותה במבט רחב והוליסטי, לרבות ביחס לאחת הזירות המשפיעות ביותר בימינו – והיא זירת הרשתות החברתיות. המדיה החברתית משפיעה באופן עמוק על ההסתכלות החברתית, התרבותית והפוליטית של המשתמשים בה. זאת, מאחר והמרחבים הדיגיטליים מהווים זירה חברתית וציבורית חשובה ליצירה והעברת מידע, הבעת ביטוי אומנותי, או פוליטי, החלפת דעות, קיום פעילות מסחר ושירותים, צריכת חדשות, ועוד.⁷
2. מסביב לעולם, אנו עדים לאופן שבו הרשתות החברתיות מנוצלות לשם עידוד, תכנון ולעיתים ביצוע פעילות עבריינית. המחשה מרכזית לכך קיבלנו באירוע ההסתערות על הקפיטול ב-6 בינואר 2021, אשר תוכנן ברובו ברשתות חברתיות, או בתפקיד שמילא פייסבוק במהלך רצח העם נגד מיעוט הרוהינגה במיאנמר, בשנת 2017. משכך, חשוב להבין לעומק כיצד רשתות חברתיות משפיעות על תופעת הפשיעה בחברה הערבית בישראל.

ב. הפער הדיגיטלי בחברה הערבית

3. לא ניתן לבחון את ההשפעות של הרשתות החברתיות על קבוצה בחברה מבלי לבחון את הממשק הייחודי שלה עם המרחב המקוון. זאת, בשל המרכזיות של מרחב זה בקיום המודרני, ביחס לאינטראקציות אישיות ומקצועיות כאחד. כחלק מהרצון להבין את שורש וסיבות הפשיעה בחברה הערבית, חשוב לבחון ולסקור את האינטראקציה של החברה הערבית ברשתות חברתיות, וזאת כחלק ממבט רחב על הממשק שלה עם המרחב המקוון, אשר משפיעה על היכולת לממש זכויות יסוד ובמובן רחב יותר על היכולת להגשים את הפוטנציאל של הפרט.
4. אחד מן הגורמים אשר משפיעים בבירור על החברה הערבית, הוא "הפער הדיגיטלי", אשר משקף את אי השוויון הנוצר במרחב הדיגיטלי, בעקבות מספר נסיבות, בהן אי שוויון בגישה, הטיה מבנית בטכנולוגיות ופערים ברמת האוריינות הדיגיטלית.⁸ בישראל, החברה הערבית חווה את הפער הדיגיטלי על שלושת רבדיו, כפי שנפרט להלן.

ב.1. פערי הגישה ודפוסי השימוש ברשתות החברתיות

5. אמנם, במבט ראשון, הפער ביחס לגישה למרחב המקוון נראה יחסית זניח שכן שיעור המשתמשים באינטרנט כל יום בקרב יהודים הינו 82%, לצד 77% בקרב ערבים.⁹ אולם, זוהי נקודת מבט חלקית בלבד. זאת, מאחר ונתון מדאיג הינו שיעור המשתמשים במחשב (לעומת מכשיר נייד) על פי לאום: 77% בקרב יהודים, לעומת רק 46% בקרב ערבים.¹⁰ מעבר לכך, בעוד שרק 10% מקרב יהודים דיווחו כי בשנת 2016 הגישה שלהם לאינטרנט הייתה במכשיר סלולרי בלבד, מעל 25% בקרב ערבים דיווחו על שימוש בלעדי במכשיר סלולרי.¹¹ כאשר השימוש באינטרנט נעשה דרך מכשיר נייד בלבד, יש אינדיקציה גבוהה לכך שהוא אינו למטרות תעסוקה או השכלה גבוהה.

6. לפערים בגישה ובאיכות השימוש השלכות ישירות על מימוש זכויות אזרחיות של החברה הערבית. למשל, בתקופת התפשטות מגפת הקורונה, פערי הגישה למחשב עם אינטרנט במהירות מספקת מנעו מתלמידים להשתתף בלימודיהם. ועדת המעקב לענייני החינוך הערבי העריכה כי כ-50% מן התלמידים הערבים לא התחברו ללימודים באופן רציף או בכלל, על רקע היעדר תשתיות, מחסור במכשירי קצה ועוד.¹² כמו כן, ביחס להנאה משירותי ממשל ומימוש זכויות אזרחיות במרחב המקוון, מצא מבקר המדינה כי הסיבה העיקרית לפערים בשימוש בשירותי ממשל דיגיטליים בקרב החברה הערבית היא קושי טכנולוגי בשימוש בהם – כלומר היעדר אמצעי הנגשה או תרגום.¹³

7. הנתונים מאששים את ההנחה כי מטרה מרכזית אשר לשמה החברה הערבית מתחברת למרחב המקוון, היא צריכת מידע ותוכן בערוצים בלתי-פורמליים דוגמת הרשתות החברתיות. כך, החברה הערבית נוטה להשתמש יותר ברשתות החברתיות לעומת האוכלוסייה היהודית בישראל.¹⁴ 81% מהאוכלוסייה הערבית מדווחת על שימוש ברשת לגלישה ברשתות, בממוצע 3.7 שעות ביממה,¹⁵ כאשר החברה הערבית צורכת חדשות בעיקר מרשתות חברתיות (66%) לעומת האוכלוסייה היהודית (47%).¹⁶ תופעה זו אינה מפתיעה, שכן לאוכלוסייה אשר חווה תחושת הדרה חברתית תהיה נטייה טבעית להאמין פחות במוסדות רשמיים ולחפש ערוצים אלטרנטיביים.

2.ב. הטיה מבנית ואכיפת-יתר ברשתות החברתיות

8. לרשתות החברתיות תפקיד חשוב בעיצוב התודעה. מפאת גישה בלתי אחידה למרחב המקוון, הן השימוש בו והן עיצובו, נוצרת הטיה מבנית, כאשר דפוס מרכזי בו הינו הטיה אלגוריתמית. לרוב, השורש של הטיה אלגוריתמית הוא ייצוג יתר של אוכלוסיות לעומת תת-ייצוג של אחרות (תופעה הנקראת exnomination).¹⁷ במדיה החברתית, יש שתי תופעות עיקריות בשל ההטיה האלגוריתמית: בועת הסינון ותא ההד. "בועת הסינון" נוצרת בשל אלגוריתם אשר מסנן סוגי מידע,¹⁸ לרוב בשל חוסר היכולת להבחין בהקשר של המידע. לצד זה, נוצרת אפקט של "תא הד" אשר מגביר את תחושת השייכות לקבוצה מסוימת אך בד בבד מצמצם את מגוון האפשרויות חשיבה או ההשתייכות האחרות שעומדות בפני אדם (כתוצאה מצמצום הגיוון בשוק הדעות).

9. הספרות מצביעה על מספר סיכונים מרכזיים הנלווים לתופעות אלו,¹⁹ ובהם פגיעה במרקם הדמוקרטי כתוצאה מסינון יתר של דעות השונות מעמדת המשתמש, פגיעה באוטונומיה לאור השליטה בסוג החומרים אליו אדם נחשף וחשש ממיון חברתי, דבר אשר יכול להעצים חוסר סובלנות ולפגוע באוכלוסיות מוחלשות.

10. מאחר ותופעות אלו יכולות להביא להדרה תודעתית של החוויות, או הקשיים, של קבוצות מסוימות, כמו החברה הערבית, בתוך שדה השיח הציבורי של הרשתות החברתיות, חשוב לשים לב לאופן פעילות האכיפה או הניטור של פעילות של משתמשים מן החברה הערבית ברשתות. מחלקת הסייבר בפרקליטות המדינה, הגוף המונה על אכיפת החוק במרחב המקוון, הוקמה בשנת 2015 ופועלת, בין היתר, להסיר תוכן פוגעני ותוכן העולה בכדי הסתה בלתי-חוקית.²⁰ יחד עם זאת, פעילותה לא הוסדרה בדין – להבדיל ממדינות אחרות כמו בריטניה ואוסטרליה.²¹ למעשה, רק לאחר שהוגשה עתירה ביחס לפעילות המחלקה פורסם לראשונה נוהל עבודה של המחלקה.²²

11. יש חשש כי פעולות האכיפה במרחב המקוון עלולות להחריף את ייצוג החסר של החברה הערבי במרחב המקוון באמצעות אכיפת-יתר על תכנים שמיוצרים בקרב משתמשים ערבים-ישראלים. לפי מחקר של המרכז הרפורמי לדת ומדינה, אשר בחן תיקי הסתה בין השנים 2014-2021,²³ הזהות האתנית הייתה ברוב המקרים ממוצא ערבי. כמו כן, במסגרת דו"ח עצמאי שנערך בהזמנת מטא במסגרת מבצע שומר חומות, עולה כי תכנים בערבית חוו אכיפת-יתר, בעוד תכנים בעברית חוו אכיפת-חסר.²⁴ ככל שפעולות האכיפה אינן מאזנות הדבר עלול להחמיר את אי השוויון הנוצר ברשתות החברתיות, אשר לכתחילה נוטה לאפשר ביטוי רב יותר של קבוצות מסוימות.

ב.3 אוריינות דיגיטלית כחלק מהפתרון

12. אוריינות דיגיטלית משפיעה מאוד על החוויה של המשתמש במרחב המקוון, ובמיוחד בזירת הרשתות החברתיות. "אוריינות דיגיטלית" מוגדרת כ- "יכולת להבין ולהשתמש במידע בפורמטים שונים ממקורות רבים ומגוונים כאשר הם מוצגים באמצעות מחשב".²⁵ אוריינות דיגיטלית כוללת סטים שונים של כישורים – בהם יכולת לתפעל אתרים, לבחון מהימנות מידע, להפנים כללי בטיחות ברשת ועוד. מעבר לכך, יש מגמה להכיר ברמה נוספת, המכונה "אוריינות דיגיטלית ביקורתית" (critical digital literacy) שהיא היכולת להבין כיצד תכני אינטרנט נוצרים, וכיצד העידן הדיגיטלי משפיע על הכלכלה, דמוקרטיה והשתתפות פוליטית.²⁶ ביחס לחברה הערבית, דו"ח מבקר המדינה מ-2021 הציג תמונת מצב מדאיגה, אגב התייחסות לחוסר בפעולות ממשלתיות מספקות ומותאמות.²⁷ כך, נמצא כי רק 4% מהאוכלוסייה הערבית בעלי רמת אוריינות דיגיטלית גבוהה, לעומת 37% בשאר המדינה.²⁸

13. פערים באוריינות הדיגיטלית מתבטאים גם בדפוסי השימוש ברשת. למשל, בעוד בשנת 2020 97% מן החברה הערבית גלשו במרחב המקוון (לעומת 92% בקרב יהודים), 42% ערכו קניות ברשת (לעומת 93% בקרב יהודים), 59% השתמשו בשירותי בנקאות (לעומת 93% בקרב יהודים) ו-40% השתמשו באתרי ממשלה (לעומת 81% בקרב יהודים).²⁹ לאוריינות דיגיטלית תפקיד מכריע בעולם שבו הרשתות החברתיות מופצות במידע כוזב, או "פייק-ניוז", אשר נוצרו באמצעות טכנולוגיית "דיפ-פייק". בנוסף, אוריינות דיגיטלית חשובה במיוחד בכדי לתרום לעמידות בפני מבצעי השפעה אשר מבקשים לנצל רגישויות חברתיות ולפגוע באמון הציבור במוסדות, באמצעות פעילות ממוקדת ברשתות החברתיות בכדי להשפיע על דעת הקהל ולהגביר קיטוב חברתי או פוליטי.³⁰

ג. המלצות

14. מכון תכלית מקדם אימוץ ראייה הוליסטית אודות הפער הדיגיטלי והאופן שבו הוא פוגש קבוצות שונות בחברה הישראלית, בכלל וביחס לבחינת השפעות הרשתות החברתיות על פשיעה בפרט. ראייה זו היא חלק אינהרנטי מגישת ההכללה הדיגיטלית, המבקשת להבטיח גישה שווה, משמעותית ובטוחה ליתרונות העידן הדיגיטלי עבור כל חלקי האוכלוסייה.³¹ בהתאם, אנו ממליצים לפעול בשלושה צעדים ראשוניים על מנת למפות את השפעותיהן של הרשתות על פשיעה בחברה הערבית ולעצב מענה מותאם, בהתחשב בפער הדיגיטלי, כפי שנפרט להלן.

15. **ראשית**, מוצע כי המדינה תסקור, באופן רשמי, ותבחן את נתוני הפערים בגישה ודפוסי השימוש הייחודיים בקרב החברה הערבית ברשתות החברתיות, על מנת לקבל תמונה מלאה ומדויקת של ממשקיה בזירה זו. ניתן למפות, למשל: (א) באיזה היקף הרשתות החברתיות מהוות מקור מידע בחברה הערבית, ככל הניתן בפילוח לפי גיל; (ב) האם ניתן להצביע על ערוצים, תכנים או משפיעני רשת אשר מעודדים פעילות עבריינית או ביטוי אלים ומסית; (ג) האם יש קשר בין עוקבים בערוצים אלו לבין שימוש בלעדי במכשיר נייד או חסמים מבניים הפוגעים בגישה למרחב המקוון. תמונת המצב של השפעות הרשתות על פשיעה עוד מתגבשת, וחשוב להצליב את דפוסי השימוש והמטרות אשר לשמן אוכלוסייה זו מתחברת בכדי להבין את ההשפעה של זירה זו על הפשיעה בחברה הערבית.

16. **שנית**, יש להתחשב בהטיה המבנית במרחב המקוון, ולהפעיל מנגנוני איזון להתמודדות עם ייצוג החסר ברשתות והחשש מפני אכיפת היתר. בפרט, המלצתנו היא להסדיר את פעילות מחלקת הסייבר ברשתות החברתיות בחוק, על מנת להבטיח כי נשקלים כלל השיקולים הרלוונטיים בהם הטיה בטכנולוגיות ואיזון בין זכויות (למשל חופש הביטוי) לאינטרסים חברתיים (למשל התפקיד בו משחק הרשתות בעידוד פשיעה). כמו כן, טוב יהיה אם הכנסת תפקח על מאמצי האכיפה של המחלקה במטרה לוודא כי לא מתנהלת אכיפת-יתר הפוגעת בחברה הערבית באופן לא מידתי. כאמור, לרשתות החברתיות תפקיד חשוב בעיצוב התודעה, ובפרט בקרב אוכלוסייה זו הפונה לזירה כמקור ידע מרכזי, ובהתאם חשוב להבטיח כי הגישה שלה אליה תהיה מלאה, הוגנת ושוויונית ככל הניתן.

17. **שלישית**, הכרחי לפעול לשפר את הידע והאוריינות הדיגיטלית ובפרט האוריינות הדיגיטלית הביקורתית בקרב החברה הערבית. למערך הדיגיטל הכשרות אוריינות דיגיטלית הנוגעות למידע כוזב ושימוש נכון ברשתות החברתיות,³² אולם חשוב להבטיח כי הכשרות אלו מותאמות גם לחברה הערבית, וגם בפרט לאלו החשופים להיגרר למעגל הפשיעה. בפרט, מוצע כי יתנהל שיתוף פעולה בין מערך הדיגיטל, משטרת ישראל, משרד הרווחה וארגונים בלתי-ממשלתיים הנוגעים בדבר על מנת למפות קהלי יעד ותכנים החשובים ביותר להעביר. בהתאם, רכישת יכולות אוריינות דיגיטלית, מאפשרת קיום של חברה מודרנית בטוחה, יציבה ועמידה יותר.

בכבוד רב ובברכה,

ד"ר טל מימרן

ראש תכנית,

תַּכְלִית – המכון למדיניות ישראלית

עו"ד עדן פרבר

חוקרת,

תַּכְלִית – המכון למדיניות ישראלית

- ¹ ראו למשל: "תכנית לטיפול בתופעות הפשיעה והאלימות בחברה הערבית 2022-2026" (24.10.21) https://www.gov.il/he/pages/dec549_2021; "החלטת ממשלה מס' 549 – טיפול בתופעות הפשיעה והאלימות בחברה הערבית 2022-2026" (2023).
- ² ג'רי אלמו-קפוט ואח', "פשיעה בחברה הערבית: נתונים ומידע על יישום תוכנית "מסלול בטוח", מרכז המחקר והמידע של הכנסת, (15.5.23), https://fs.knesset.gov.il/globaldocs/MMM/4da2fd82-b8e8-ed11-8157-005056aac6c3/2_4da2fd82-b8e8-ed11-8157-005056aac6c3_11_20099.pdf.
- ³ "אלימות ופשיעה בחברה הערבית: דו"ח סיכום שנת 2023" יוזמות אברהם, (2023), <https://abrahaminitiatives.org.il/2023/12/31/%D7%90%D7%9C%D7%99%D7%9E%D7%95%D7%AA-%D7%95%D7%A4%D7%A9%D7%99%D7%A2%D7%94-%D7%91%D7%97%D7%91%D7%A8%D7%94-%D7%94%D7%A2%D7%A8%D7%91%D7%99%D7%AA-%D7%93%D7%95%D7%97-%D7%A1%D7%99%D7%9B%D7%95%D7%9D/>.
- ⁴ "זינוק הפשיעה בחברה הערבית – כישלון מהדהד של ממשלות ישראל" הודעות וחדשות מבקר המדינה, (14.9.23), <https://www.mevaker.gov.il/he/publication/Articles/Pages/2023.09.14-sakhnin.aspx>.
- ⁵ נורית יכימוביץ כהן, "נתוני רקע לדיון בנושא: פשיעה מקוונת בחברה הערבית – הסתה, איומים ברצח וסחיטה ברשתות החברתיות" מרכז המחקר והמידע (3.12.20), https://fs.knesset.gov.il/globaldocs/MMM/738a941e-1432-eb11-810a-00155d0aee38/2_738a941e-1432-eb11-810a-00155d0aee38_11_16465.pdf.
- ⁶ שם.
- ⁷ ניבה אלקין קורן, "המתווכים החדשים בכיכר השוק הוירטואלית", משפט וממשל ו' 381 (תשס"ג, 2003).
- ⁸ טל מימרן ועדן פרבר, "מבוא לעולם ההכללה הדיגיטלית" מכון תכלית (26.6.24), <https://www.tachlith.org.il/post/introduction-to-digital-inclusion>.
- ⁹ רועי גולדשמידט, "הפער הדיגיטלי ויישום המדיניות הממשלתית לצמצומו" מרכז המחקר והמידע (להלן: דו"ח ממ"מ) (22.7.20), בעמ' 20 https://fs.knesset.gov.il/globaldocs/MMM/e16a8506-dbae-ea11-8107-00155d0aee38/2_e16a8506-dbae-ea11-8107-00155d0aee38_11_16197.pdf.
- ¹⁰ שם.
- ¹¹ אלון חספר וחמד סואעד, "גישה אוניברסלית לאינטרנט בישראל? תשתית בין לאום, שוק וחומר" 421.
- ¹² אתי וייסבלאי, "למידה מרחוק בחירות בעת סגירת מוסדות חינוך בעקבות התפרצות נגיף הקורונה" מרכז המחקר והמידע של הכנסת (31.3.20), בעמ' 7, https://fs.knesset.gov.il/globaldocs/MMM/6c81656c-de69-ea11-8113-00155d0af32a/2_6c81656c-de69-ea11-8113-00155d0af32a_11_13773.pdf.
- ¹³ דו"ח שנתי של מבקר המדינה בנושא סייבר ומערכות מידע – מאי 2023, <https://www.mevaker.gov.il/sites/DigitalLibrary/Pages/Publications/894.aspx?AspxAutoDetectCookieSupport=1#:~:text=%D7%91%D7%A9%D7%A0%D7%AA%202020%20%D7%96%D7%95%D7%94%D7%95%20%D7%91%D7%A8%D7%97%D7%91%D7%99%20%D7%94%D7%A2%D7%95%D7%9C%D7%9D,%D7%A0%D7%AA%D7%95%D7%A0%D7%99%D7%9D%20%D7%90%D7%99%D7%A9%D7%99%D7%99%D7%9D%20%D7%91%D7%A2%D7%A7%D7%91%D7%95%D7%AA%20%D7%9E%D7%A%D7%A7%D7%A4%D7%95%D7%AA%20%D7%A1%D7%99%D7%99%D7%91%D7%A8>.
- ¹⁴ אסמאא גנאים והאיגוד האינטרנט הישראלי, "האינטרנט בחברה הערבית בישראל, 2018", בעמוד 22-23 <https://www.isoc.org.il/wp-content/uploads/2018/10/internet-arab-society.pdf>.
- ¹⁵ יונתן מנדלס, "מחברים אבל (לא) שווים" איגוד האינטרנט הישראלי (2024), <https://www.isoc.org.il/wp-content/uploads/2024/06/ISOC-IL-digital-inequality-arab-society-2024-he-1.pdf>.
- ¹⁶ שם.
- ¹⁷ Ricardo Baeza-Yates & Leena Murgai, *Bias and the Web* in INTRODUCTION TO DIGITAL HUMANISM (Hannes Werthner, ed.) (2023), pg. 430-441 https://doi.org/10.1007/978-3-031-45304-5_28.
- ¹⁸ Yves Costa Netto & Antonio Carlos Gastaud Macada, *The Influence of Social Media Filter Bubbles and Echo Chambers on it Identity Construction*, Proceedings of the 27th European Conference on Information Systems (ECIS), Stockholm & Uppsala, Sweden, pg. 3 (2019), https://www.researchgate.net/profile/Yves-Costa-Netto/publication/333671104_The_Influence_of_Social_Media_Filter_Bubbles_and_Echo_Chambers_on_IT_Identity_Construction/links/5cfd89e14585157d159fe333/The-Influence-of-Social-Media-Filter-Bubbles-and-Echo-Chambers-on-IT-Identity-Construction.pdf.
- ¹⁹ Frederik J. Zuizerveen Borgesius et. al., *Should we worry about filter bubbles?* 5 J. O. INT. REG. 1 pgs. 4-5 (2016), <https://policyreview.info/pdf/policyreview-2016-1-401.pdf>.
- ²⁰ על-פי הפרסומים באתר המחלקה, מרבית עיסוקה מתמקד בשלושה תחומים: הראשון, המחלקה מהווה את גורם המטה המוסמך בפרקליטות המדינה ביחס לתחום הסייבר ואיסוף מידע אלקטרוני, אשר מלווה ומנחה את הפרקליטים ואת רשויות האכיפה ביחס לתחומים אלו; השני, המחלקה מטפלת בעצמה בתיקים פליליים מסוימים ביחס לעבירות המתבצעות במחשב או באמצעותו; השלישי, מבצעת המחלקה מהלכי אכיפה אלקטרוניים

- במרחב הסייבר ובפרט ברשתות חברתיות. ראו: "אודות מחלקת הסייבר" פרקליטות המדינה <https://www.gov.il/he/Departments/General/cyber-about> (16.5.2023).
- ²¹ *Online Safety Act - Guidance*, DEPARTMENT FOR SCIENCE, INNOVATION & TECHNOLOGY (2024) <https://www.gov.uk/government/publications/online-safety-act-explainer/online-safety-act-explainer#:~:text=The%20Online%20Safety%20Act%202023,users'%20safety%20on%20their%20platforms>
- ²² *Online Safety Act; explainer#~:text=The%20Online%20Safety%20Act%202023,users'%20safety%20on%20their%20platforms* 2021 - *Factsheet*, <https://www.esafety.gov.au/sites/default/files/2021-07/Online%20Safety%20Act%20-%20Fact%20sheet.pdf>.
- ²³ בג"ץ 7846/19 עדאלה - המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי בישראל נ' פרקליטות המדינה - יחידת הסייבר, פס' 12 לפסק דינו של המשנה לנשיאה מלצר (נבו, 14.4.2021). פרסום זה נעשה כתוצאה מהערתו של המשנה לנשיאה מלצר, בפסק הדין ביחס לעתירה, לפיה ראוי לפרסם את נוהל העבודה כפי שמתפרסמות הנחיות מנהליות אחרות המסדירות את פעילות הייעוץ המשפטי לממשלה.
- ²⁴ אורי גרוב ואורלי ארז-לחובסקי, "על מדיניות האכיפה של עבירות ההסתה לגזענות וההסתה לאלימות", *המרכז הרפורמי לדת ומדינה*, 2022 <https://reform.org.il/wp-content/uploads/2022/08/%D7%93%D7%95%D7%97-%D7%A1%D7%95%D7%A4%D7%99-%D7%90%D7%95%D7%92%D7%95%D7%A1%D7%98-2022.pdf>.
- ²⁵ אושרית גן-אל, "דו"ח: מטא פגעה בזכויות הפלסטינים בזמן מבצע שומר החומות" (22.9.22) *ynet* <https://www.ynet.co.il/digital/technews/article/syv4btyzs>.
- ²⁶ Colin Lankshear & Michele Knobel, *Digital Literacy and Digital Literacies: Policy, Pedagogy and Research Considerations for Education*, NORDIC J. O. DIG. LIT. (2015), <https://core.ac.uk/download/pdf/303779381.pdf>.
- ²⁷ Gianfranco Polizzi, *Information literacy in the digital age: why critical digital literacy matters for democracy in INFORMED SOCIETIES* (Stephane Goldstein ed.) pg. 2 (2020), https://books.google.co.il/books?hl=en&lr=&id=KRPRDwAAQBAJ&oi=fnd&pg=PA1&dq=right+to+information+digital+literacy&ots=0l7 OC Cyr&sig=U02cJHu8edowujtpuaR61eF2UE&redir_esc=y#v=onepage&q=right%20to%20information%20digital%20literacy&f=false.
- ²⁸ מבקר המדינה, דוח ביקורת שנתי 71ב "הקניית אוריינות דיגיטלית לאורך החיים", <https://www.mevaker.gov.il/sites/DigitalLibrary/Documents/2021/71B/2021-71b-104-Labor-Market-Digital-Taktzir.pdf>.
- ²⁹ אסמאא גנאים והאיגוד האינטרנט הישראלי, "האינטרנט בחברה הערבית בישראל, 2018", בעמוד 34-35, <https://www.isoc.org.il/wp-content/uploads/2018/10/internet-arab-society.pdf>.
- ³⁰ לעיל ה"ש 13.
- ³¹ Ryan C. Moore & Jeffrey T. Hancock, *A digital media literacy intervention for older adults improves resilience to fake news*, 12 Sci. REP. (2022), <https://www.nature.com/articles/s41598-022-08437-0#citeas>.
- ³² *UN Roundtable on Digital Inclusion*, https://www.un.org/techenvoy/sites/www.un.org.technvoy/files/general/Definition_Digital-Inclusion.pdf. לקידום הכללה דיגיטלית בישראל, ראו לעיל ה"ש 6.
- ³² ראו באתר קמפוס IL: <https://campus.gov.il/catalog/>.